

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ

PROBLEMATIC ISSUES OF REALIZATION OF RIGHT TO LIBERTY OF ASSOCIATION

Марченко О.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню проблем реалізації права на свободу об'єднань у публічно-правовій сфері. З'ясовано процедуру реєстрації громадських об'єднань в Україні. Проаналізовано роль національних судів та Європейського суду із прав людини у здійсненні захисту права на свободу об'єднань з боку суб'єктів владних повноважень.

Ключові слова: право на свободу об'єднань, неформальне громадське об'єднання, громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, процедура державної реєстрації громадських об'єднань.

Статья посвящена исследованию проблем реализации права на свободу объединений в публично-правовой сфере. Выяснено процедуру регистрации общественных объединений в Украине. Проанализирована роль национальных судов и Европейского суда по правам человека в осуществлении защиты права на свободу объединений от нарушений со стороны субъектов властных полномочий.

Ключевые слова: право на свободу объединений, неформальное гражданское объединение, гражданское объединение со статусом юридического лица, процедура государственной регистрации гражданского объединения.

The article is devoted to the study of the problems of realization of a right to liberty of association in the sphere of public relations. The procedure, powered by regulatory authority for the purpose of legalization of associations in Ukraine is considered. The role of national courts and European Court of Human Rights in the protection of right to liberty of association is analyzed.

Key words: right to liberty of association, informal association, association which has legal personality, procedure of legalization of associations.

Постановка проблеми. Право на свободу об'єднання посідає чільне місце серед фундаментальних прав людини. Про це свідчать результати вивчення положень найавторитетніших міжнародних угод, укладених у сфері правозахисту. Доречно звернутися до відповідних приписів Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Важливим моментом є те, що всі ці договори свого часу ратифікувала Україна, засвідчивши зобов'язання дотримуватися закріплених у них демократичних цінностей.

Ще більшого значення досліджуване право набуває, якщо взяти до уваги суттєвий вплив його належної реалізації на здійснення інших невід'ємних прав, а саме права на свободу переконань і вільне їх вираження, права на свободу зібрань та право на свободу думки, совісті і релігії. Крім того, об'єднання часто демонструють активність та наполегливість у досягненні цілей, які становлять інтерес для всього суспільства. Вони, приміром, опікуються проблемами: боротьби із проявами дискримінації; подолання насильства в сім'ї; розширення прав жінок; захисту навколишнього середовища; підтримання соціальної справедливості; проведення демократичних реформ; захисту прав приватних осіб та іншими.

Стан дослідження. Дослідженню ролі громадських об'єднань у сучасному демократичному суспільстві, їх правового статусу, порядку створення та офіційного визнання присвятили свої праці такі науковці, як І Бондарчук, М. Віхляев, Д. Волкова, О. Даниляк, Є. Додіна, Л. Ємець, Т. Коломоєць, М. Менджул, О. Семьоркіна, В. Твердохліб, Р. Тихий, Л. Ущипівська, Я. Ярош та інші. Разом із тим потребує додаткового вивчення специфіка застосування українського законодавства про громадські об'єднання.

Метою статті є дослідження якості нормативної регламентації в Україні порядку реалізації права на свободу об'єднання та практики судового розв'язання спорів, які виникають через його недотримання.

Виклад основного матеріалу. У ст. 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція) зафіксовано право кожного на свободу об'єднання

з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів [1]. Надаючи дефініцію зазначеній нормі, Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) зауважив, що якість законодавчих норм, у яких відображено право на свободу об'єднань, включно з порядком його справдження, та практики їх застосування представниками влади є мірилом демократії у державі [2].

Аналіз українського законодавства про громадські об'єднання доцільно розпочати зі звернення до конституційних положень. Відповідно до ст. 36 Основного Закону нашої держави, за її громадянами визнається право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення та захисту інших суб'єктивних прав, а також реалізації різноманітних інтересів [3]. Політичні партії також є об'єднаннями, вони сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. У конституційних нормах згадується й такий різновид об'єднання, як професійні спілки, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної діяльності. Останні беруть участь у цих об'єднаннях для захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Повертаючись до вивчення приписів ст. 11 Конвенції, варто зазначити, що, за загальним правилом, сформульованим у другій її частині, право на свободу об'єднання не підлягає жодним заборонам. Разом із тим Конвенція допускає обмеження цього права, але тільки тоді, коли воно є законним, має легітимну мету та дійсно потребується у демократичному суспільстві.

Відповідно до аналізованої конвенційної норми, обмеження є виправданими, якщо їх запровадження зумовлено інтересами національної або громадської безпеки, необхідністю запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб. Вона (норма) також не перешкоджає встановленню законних обмежень на здійснення права на свободу об'єднання особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави. Наведена інформація відповідає тій, що міститься у відповідних приписах Конституції України.

Дослідження стану і якості вітчизняного нормативного регулювання питань, пов'язаних з утворенням і діяльністю громадських об'єднань, неможливе без звернення до положень Закону України «Про громадські об'єднання» (далі – Закон про громадські об'єднання) [4]. Саме у цьому Законі запропоновано легальне визначення поняття «громадське об'єднання» як добровільного об'єднання фізичних та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, а також задоволення суспільних інтересів. Таке об'єднання за організаційно-правовою формою створюється як громадська організація або громадська спілка.

Незважаючи на важливу роль, яку вказаний нормативно-правовий акт відіграє у регламентації суспільних відносин, що виникають стосовно утворення, реєстрації, діяльності та припинення об'єднань, його положення не мають універсальної дії. Він не спрямований на упорядкування суспільних зв'язків, пов'язаних із появою і функціонуванням, приміром, таких різновидів об'єднань, як політичні партії та релігійні організації. Ці суспільні зв'язки регулюються окремими законами – «Про політичні партії в Україні» та «Про свободу совісті та релігійні організації». Серед нормативно-правових актів, які доповнюють положення Закону про громадські об'єднання, варто виділити закони України «Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» та інші. Але, беручи до уваги обмежений обсяг цього дослідження, зосередимо увагу переважно на нормах Закону про громадські об'єднання.

Українське законодавство встановлює вимоги до засновників та членів громадських об'єднань, а також визначає порядок їх утворення й набуття ними правосуб'єктності. Так, стаття 7 Закону про громадські об'єднання потенційними засновниками громадської організації визначає дієздатних громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах та досягли 18 р., а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 р. Стосовно засновників громадської спілки, то ними можуть бути юридичні особи приватного права, зокрема громадські об'єднання з відповідним статусом. Водночас заборонено засновувати громадські спілки політичним партіям та юридичним особам, щодо яких прийнято рішення про їх припинення або які перебувають у процесі припинення. Кількість засновників громадського об'єднання не може становити менше, ніж дві особи.

Мінімальними вимогами до членів (учасників) громадських організацій є досягнення ними 14-річного віку й володіння дієздатністю. Інформація про віковий ценз для учасників молодіжних і дитячих організацій потребує уточнення шляхом звернення до приписів спеціального закону. Стаття 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» стосовно учасників молодіжних громадських організацій запроваджує вікові обмеження від 14 до 35 років, а дитячих – від 6 до 18 років [5]. Причому в разі вступу до громадської організації неповнолітньої особи віком до 10 років вимагається письмова згода батьків або осіб, що їх замінюють.

Членами (учасниками) громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, зокрема громадські об'єднання з відповідним статусом, а також повнолітні дієздатні фізичні особи.

Утворення громадського об'єднання здійснюється на установчих зборах його засновників та оформлюється протоколом. У цьому документі фіксуються рішення про затвердження статуту об'єднання, про обрання його керівництва та про визначення особи (осіб), яка має право представляти об'єднання для здійснення реєстраційних дій. Невід'ємною частиною протоколу установчих зборів громадського об'єднання є реєстр осіб, які брали участь у цьому заході.

Статут громадського об'єднання є документом, відповідно до якого воно має функціонувати. У ньому відображається така інформація: найменування та мета діяльності; порядок набуття (припинення) участі; права і обов'язки учасників; порядок обрання керівництва та його повноваження; порядок звітування керівництва перед учасниками і можливості щодо оскарження останніми його рішень, дій та бездіяльності; інші важливі для діяльності об'єднання питання.

У ч. 5 ст. 1 Закону про громадські об'єднання міститься важливе положення, відповідно до якого об'єднання може діяти зі статусом юридичної особи або без нього. Зазначений підхід відповідає Керівним принципам щодо свободи об'єднань (далі – Принципи), прийнятим Венеціанською комісією на 101-й пленарній сесії (м. Венеція, 13–14 грудня 2014 р.) [6]. Зокрема, пункт 48 Принципів вимагає від держави запровадження норм, які би визнавали і формальні, і неформальні об'єднання або принаймні дозволяли останнім працювати, не вважаючи їхню діяльність незаконною. Заборона об'єднання тільки через відсутність у нього статусу юридичної особи оцінюється як така, що суперечить указаним Принципам.

Отже, представники влади не мають права примушувати об'єднання проходити офіційну реєстрацію, результатом якої має стати отримання статусу юридичної особи. Натомість, якщо об'єднання має намір отримати такий статус, органи державної влади зобов'язані максимально спростити необхідну для його реалізації процедуру, відмовившись від її надмірної бюрократизації. Законодавчі положення, які регулюють ці питання, повинні спрямовуватись на забезпечення та реалізацію права на свободу об'єднання, а не на перешкодження його здійсненню.

Якщо згідно із законодавством держави для набуття статусу юридичної особи вимагається дотримання певних формальностей, то варто запровадити «процедуру повідомлення». Результатом такої процедури має стати надання статусу юридичної особи відразу після того, як засновники повідомлять органам державної влади про створення об'єднання [7]. Саме такий підхід наявний у Законі Франції «Про угоди про створення об'єднання», згідно з яким інформація про будь-яке об'єднання, що бажає отримати статус юридичної особи, має бути публічно повідомлена його засновниками. У ст. 5 згаданого Закону зафіксовано обов'язок останніх подати попередню заяву та копії установчих документів до префектури департаменту або супрефектури округу, де розташований головний офіс об'єднання. Підтвердження отримання заяви надається протягом п'яти днів [8].

У законодавстві деяких країн надано перевагу такому способу визнання за громадськими об'єднаннями статусу юридичної особи, як реєстрація. Цей спосіб вважається більш складним із погляду реалізації права на свободу об'єднання та часто супроводжується встановленням невідповідних обтяжень. Як зазначається у документах ООН із питань здійснення та захисту означеного права, інколи процедура засвідчення факту набуття статусу юридичної особи є настільки обтяжливою, що фактично перешкоджає офіційному визнанню об'єднань. До таких перешкод належать: недостатня ясність та чіткість реєстраційних процедур; занадто деталізовані і складні вимоги до документації; непомірно високі реєстраційні збори; надто широка свобода розсуду, надана реєстраційному органу; надмірно затягнута процедура реєстрації [9].

В Україні громадське об'єднання, яке планує діяти із статусом юридичної особи або без нього, підлягає державній реєстрації протягом 60 днів із дня проведення установчих зборів. В іншому разі воно вважається таким, що не було створене. Державна реєстрація громадського об'єднання, що не має статусу юридичної особи, здійснюється шляхом повідомлення про його утворення.

Дії від імені незареєстрованого громадського об'єднання, крім дій, пов'язаних із реєстрацією такого об'єд-

нання, забороняються. У разі порушення цієї заборони до керівництва об'єднання може бути застосовано штраф у розмірі від 25 до 130 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 186-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [10]. Таким чином, громадське об'єднання набуває своєї правосуб'єктності тільки після офіційного визнання (легалізації) з боку держави.

Порядок легалізації громадських об'єднань регламентовано Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» (далі – Закон про державну реєстрацію). Відповідно до приписів указанного Закону засвідчення факту створення громадських об'єднань зі статусом юридичної особи (їх відокремлених підрозділів) та таких, що цього статусу не мають, відноситься до повноважень територіальних органів Міністерства юстиції України.

Згідно зі стандартами, виробленими міжнародними урядовими і неурядовими організаціями, для реєстрації громадського об'єднання має бути достатньо надати підтвердження факту проведення установчих зборів, статут або регламент і квитанцію про сплату реєстраційного збору (якщо такий стягується). Також необхідні подробиці про засновників об'єднання. Однак спеціальні вимоги до документації все-таки можуть ставитися до деяких об'єднань, наприклад політичних партій.

Стаття 17 Закону про державну реєстрацію вимагає подання таких документів для реєстрації юридичної особи: заяви про державну реєстрацію; заяви про обрання системи оподаткування; примірника оригіналу (нотаріально засвідченої копії) рішення засновників про створення юридичної особи; відомостей про керівництво громадського об'єднання; відомостей про особу (осіб), яка має право представляти громадське об'єднання для здійснення реєстраційних дій; статуту; реєстру осіб, які брали участь в установчих зборах.

Для повідомлення про утворення громадського об'єднання без статусу юридичної особи потрібне подання значно меншої кількості документів. Так, ідеться про заяву про державну реєстрацію, примірник оригіналу (нотаріально засвідченої копії) рішення засновників про створення юридичної особи, а також відомості про засновників громадського об'єднання та особу (осіб), уповноважену на його представництво. Статут має бути доданий до зазначених документів тільки тоді, коли його схвалення передбачено рішенням про утворення такого об'єднання. Беручи до уваги некомерційний характер діяльності громадських об'єднань (як зі статусом юридичної особи, так і без нього), закон не встановлює обов'язку сплати адміністративного збору за здійснення їх державної реєстрації.

Для того, щоб завдяки сучасним технологіям зробити процедуру легалізації громадських об'єднань якомога простішою, чинне законодавство передбачає можливість подати всі необхідні документи в електронній формі. Зробити це можливо через портал електронних сервісів – веб-сайт, організований як об'єднання різних ресурсів та сервісів для забезпечення максимального доступу до інформації та послуг у сфері державної реєстрації, ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності. Відтак на порталі потрібно створити персональний кабінет, вхід до якого також забезпечить безоплатний доступ до відомостей про результати реєстрації.

Рішення про державну реєстрацію приймається вповноваженим на це суб'єктом не пізніше трьох робочих днів від дати подання передбачених законом документів. У певних випадках зазначений строк може подовжуватися або скорочуватися. Протягом визначеного часу перевіряються подані документи. У країнах сталої демократії зміст документів, що пред'являються до органів державної влади для реєстрації, за виключенням цілей і назви об'єднання, не підлягає перевірці. Увага суб'єктів реєстрації концентрується тільки на здатності об'єднання виконувати формальні вимоги [6].

Відтак сумнівною є практика розгляду адміністративними судами спорів, зумовлених відмовою суб'єкта владних повноважень здійснити реєстрацію змін до відомостей про громадське об'єднання як юридичну особу або, навпаки, їх неправомірною, з погляду позивача, реєстрацією. У справах щодо оскарження зазначеної владної поведінки поставало питання про те, чи уповноважений суб'єкт реєстрації перевіряти дотримання громадським об'єднанням свого статуту в разі скликання засідання вищого органу управління, повноважність такого засідання та рішень, прийнятих на ньому.

Досить показовою є справа № 821/1722/13-а за позовом приватної особи до районного управління юстиції Херсонської області про визнання дій зі здійснення державної реєстрації інформації про зміни у складі керівних органів районної громадської організації мисливців «Червоний чабан» неправомірними [12]. Задовольняючи позов, Херсонський окружний адміністративний суд зазначив, що керівника громадської організації було обрано з порушенням вимог статуту. Також у процесі розгляду справи констатовано, що суб'єкт реєстрації цю обставину проігнорував та не надав їй жодної правової оцінки. Суд посилався на положення чинного на той час підзаконного акта, яким передбачався обов'язок відповідача здійснювати правову експертизу поданих для реєстрації документів.

Стурбованість викликає той факт, що суди довільно тлумачать зазначене вище повноваження. Так, у практиці адміністративних судів трапляються випадки, коло останніх приходять до висновку, що громадські об'єднання на підтвердження певних фактів, які мали місце під час внесення змін до статуту чи складу керівних органів, повинні надавати суб'єкту реєстрації документи, не передбачені законом. Наприклад, у справі № 826/13043/13-а Київський апеляційний адміністративний суд зазначив, що громадське об'єднання повинно було надати докази належного виклику делегатів на засідання вищого органу управління [13]. Той самий суд у справі № 823/731/14, посилаючись на те, що за статутом громадського об'єднання інвалідів його головою може бути лише інвалід, указав на необхідність подання документів, які би підтвердили відповідний статус новообраного голови [14].

Правильну, на нашу думку, позицію обрав Одеський апеляційний адміністративний суд. У своїй постанові у справі № 821/3172/13-а він зазначив, що суб'єкт реєстрації відповідно до закону є відповідальним лише за своєчасність внесення інформації до відповідного реєстру, а тому не повинен нести будь-яку відповідальність за достовірність правильно оформлених та поданих йому документів (відомостей). До того ж він не має реальної можливості перевірити всі обставини щодо відповідності порядку скликання зборів громадським об'єднанням та процедури прийняття на них рішень [15].

З іншого боку, не слід забувати, що відповідно до приписів Кодексу адміністративного судочинства України юрисдикція адміністративних судів не поширюється на спори, що виникають із відносин, які відповідно до статуту (положення) громадського об'єднання віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції [16]. Отже, вирішення цими судами питань про незаконність рішень загальних зборів громадського об'єднання є такими, що не відповідають вимогам процесуального закону.

За належного унормування процедури легалізації громадських об'єднань забороняється відмовляти у реєстрації на підставі виявлення у поданих документах технічних недоліків. Згідно з українським законодавством, наприклад, у ситуаціях подання необхідних документів не повністю або в разі відсутності підпису вповноваженої на здійснення реєстраційних дій особи надається строк, достатній для усунення цих недоліків. На нашу думку, обов'язковою умовою при цьому має бути інформування

суб'єктом реєстрації об'єднання про внесення необхідних коректив, а за потреби і їх роз'яснення.

У ст. 28 Закону про громадські об'єднання закріплено перелік підстав для відмови у державній реєстрації, серед яких можемо виділити такі: подання документів не вповноваженою на це особою; невідповідність документів вимогам Конституції, законів та/або статуту об'єднання; невідповідність найменування об'єднання вимогам закону; неусунення підстав для зупинення розгляду документів протягом встановленого строку та інші.

За міжнародними стандартами у сфері прав людини, суб'єкт реєстрації зобов'язаний надати детальний письмовий виклад підстав ухвалення ним рішення про відмову в реєстрації об'єднання. Вітчизняний Закон про державну реєстрацію передбачає, що у повідомленні про відмову у проведенні державної реєстрації має бути зазначено конкретну норму (пункт, статтю) законодавства, яку порушено під час оформлення та подання документів. Після усунення причин, що були підставою для відмови у державній реєстрації, зберігається можливість повторно подати документи для державної реєстрації.

Поведінка державних органів України, які вирішують питання реєстрації громадських об'єднань, неодноразово ставала об'єктом дослідження та оцінки з боку Європейського суду із прав людини. У зазначеному контексті показовою є справа «Корецький та інші проти України», за наслідками розгляду якої ЄСПЛ постановив рішення, що набуло статусу остаточного [17].

У згаданій справі заявники – громадяни України, які заснували об'єднання, – скаржилися на відмову територіального управління юстиції зареєструвати його. Вони вважали, що таким чином було не виправдано порушено пра-

во, закріплене у ст. 11 Конвенції. Національні суди, до яких зверталися заявники, щоб розв'язати конфлікт із представниками влади, повністю підтримали позицію останніх, що в результаті призвело до ліквідації об'єднання. Обґрунтовували судові інстанції свої рішення тим, що положення статуту містили текстуальні (формальні) розбіжності з положеннями відповідного законодавства.

Спиралою на матеріали справи, ЄСПЛ констатував, що громадське об'єднання мало мирну мету та не планувало використовувати насильницькі або недемократичні засоби для її досягнення. Однак органи державної влади вдалися до радикального заходу і не допустили, щоб об'єднання навіть розпочало діяльність. За таких обставин ЄСПЛ постановив, що обмеження права на свободу об'єднань, які були застосовані в цій справі, не переслідували «нагальну соціальну необхідність».

Висновки. Важливо зазначити, що держави не наділені можливістю вирішувати питання про необхідність запровадження обмежень щодо реалізації права на свободу об'єднань на свій розсуд, оскільки як відповідні національні норми, так і практика їх застосування можуть бути оцінені ЄСПЛ – у разі одержання ним відповідного звернення. Це зумовлено тим, що взяті на себе зобов'язання у сфері прав людини становлять інтерес для всіх держав, які підписали Конвенцію, а тому пов'язані з їх виконанням питання не можуть належати виключно до внутрішніх справ однієї з них. Безумовно, держави мають право переконатися в тому, що мета об'єднання та його діяльність відповідають вимогам, передбаченим законодавством, проте вони повинні робити це у спосіб, сумісний з їхніми конвенційними зобов'язаннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. Офіційний вісник України. 2006. № 32. Ст. 2371.
2. Рішення Європейського суду із прав людини від 17 лютого 2004 р. у справі «Горжелік та інші проти Польщі». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61637>.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. Офіційний вісник України. 2012. № 30. Ст. 1097.
5. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 1. Ст. 2.
6. Керівні принципи щодо свободи об'єднань, прийняті Венеціанською комісією на 101-й пленарній сесії. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/233076?download=true>.
7. Доповідь Спеціального доповідача ООН із питань прав на свободу мирних зібрань та об'єднань «Належна практика просування та захисту права на свободу мирних зібрань та права на свободу об'єднання»: Міжнародний документ ООН від 21 травня 2012 р. № A/HRC/20/27. URL: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session20/A-HRC-20-27_en.pdf.
8. Про асоціації: Закон Франції від 1 липня 1901 р. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LÉGITEXT000006069570&dateTexte=vig>.
9. Доповідь Спеціального доповідача ООН із питань прав на свободу мирних зібрань та об'єднань «Загрози праву здійснення групами найбільшого ризику права на свободу мирних зібрань і права на свободу об'єднання»: Міжнародний документ ООН від 14 квітня 2014 р. № A/HRC/26/29. URL: http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session26/Documents/A_HRC_26_29_ENG.DOC.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31. Ст. 263.
12. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 11 червня 2013 р. у справі № 821/1722/13-а / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31815016>.
13. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 4 березня 2014 р. у справі № 826/13043/13-а / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37551547>.
14. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 1 липня 2014 р. у справі № 823/731/14 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39667624>.
15. Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 16 квітня 2014 р. у справі № 821/3172/13-а / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38626144>.
16. Кодекс адміністративного судочинства України (в ред. від 3 жовтня 2017 р.). Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
17. Рішення Європейського суду із прав людини від 3 квітня 2008 р. у справі «Корецький та інші проти України». Офіційний вісник України. 2009. № 69. Ст. 2411.